

Оксана В. Болдуєва¹, Олена С. Богма²

ОБГРУНТУВАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ТА СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ЯК ІНСТРУМЕНТІВ НАУКОВО-ФІЛОСОФСЬКОГО УСВІДОМЛЕННЯ СУТНОСТІ ФЕНОМЕНУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

У статті встановлено, що формування завершеної концепції економічної безпеки країни потребує науково-філософського усвідомлення й обґрунтування відповідного феномену. Обґрунтовано доцільність застосування системного підходу для обґрунтування категорії економічна безпека країни в межах застосування філософської методології наукового пізнання. Визначено, що ефективним інструментом дослідження економічної безпеки країни як цілісної системи також виступає системний аналіз. В рамках визначення прикладних аспектів методології наукового пізнання закономірностей феномену економічної безпеки обґрунтовано ефективність використання у процесі дослідження проблематики економічної безпеки інтегративного підходу.

Ключові слова: економічна безпека; системний підхід; системний аналіз; інтегративний підхід; система; концепція економічної безпеки; філософська методологія; науково-філософське усвідомлення.

Літ. 16.

DOI 10.32752/1993-6788-2019-1-219-4-11

Оксана В. Болдуева, Елена С. Богма

ОБОСНОВАНИЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА И СИСТЕМНОГО ПОДХОДА КАК ИНСТРУМЕНТОВ НАУЧНО-ФИЛОСОФСКОГО ОСОЗНАНИЯ СУЩНОСТИ ФЕНОМЕНА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

В статье установлено, что формирование завершенной концепции экономической безопасности страны требует научно-философского осознания и обоснования соответствующего феномена. Обоснована целесообразность применения системного подхода для обоснования категории экономическая безопасность страны в рамках применения философской методологии научного познания. Определено, что эффективным инструментом исследования экономической безопасности страны как целостной системы также выступает системный анализ. В рамках определения прикладных аспектов методологии научного познания закономерностей феномена экономической безопасности обоснована эффективность использования в процессе исследования проблематики экономической безопасности интегративного подхода.

Ключевые слова: экономическая безопасность; системный подход; системный анализ; интегративный подход; система; концепция экономической безопасности; философская методология; научно-философское осознание.

¹ Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, Ukraine.

² Doctor of economic sciences, Ukraine.

Oksana V. Bolduieva, Olena S. Bogma

THE GROUND OF EXPEDIENCY OF APPLICATION OF ANALYSIS OF SYSTEMS AND APPROACH OF SYSTEMS AS INSTRUMENTS OF SCIENTIFICALLY-PHILOSOPHICAL REALIZATION OF ESSENCE OF THE PHENOMENON OF ECONOMIC SECURITY OF COUNTRY

The article found that the formation of the completed concept of economic security of the country requires scientific and philosophical awareness and justification of the relevant phenomenon. The expediency of applying a systematic approach to substantiate the category of economic security of the country within the limits of application of philosophical methodology of scientific knowledge is substantiated. It is determined that systematic analysis is also an effective tool for studying the economic security of the country as a whole system. In the framework of determining the applied aspects of the methodology of scientific knowledge of the laws of the economic security phenomenon, the effectiveness of the integrative approach used in the process of researching the economic security issues is substantiated.

Keywords: economic security; system approach; system analysis; integrative approach; system, concept of economic security; philosophical methodology; scientific and philosophical awareness.

Peer-reviewed, approved and placed: 12.09.2019.

Постановка проблеми. На сьогодні загострення відносин конкуренції й боротьби за існування соціально-економічних систем, яка лише посилюється в умовах дії міжнародної фінансової кризи, зумовило особливу актуальність вивчення проблематики теоретичних і методологічних підходів до розв'язання конфліктів та досягнення балансу економічних інтересів. Економічні конфлікти й розбалансованість інтересів в економічній сфері становлять одну з найбільших реальних загроз економічній системі будь-якої країни, що приводить до необхідності ґрунтовних досліджень усіх аспектів економічних проблем, конфліктів і суперечностей у системі національної економіки, з'ясування походження й функціональних особливостей економічних відносин, оцінювання безпеки функціонування всіх учасників економічних відносин і розробки на цій основі цілісної концепції економічної безпеки.

Теоретична організація знання й схематизація взаємозв'язку понять, що відображають особливості сучасних економічних конфліктів і суперечностей в економічній системі відповідної країни, пов'язана з необхідністю вибору адекватних концептуально-методологічних підходів до дослідження зазначених проблем. Бажаного результату можна досягнути лише за умов використання адекватних науково-теоретичних методів та прикладної спрямованості наукових досліджень на вирішення конкретних проблем забезпечення економічної безпеки країни за мінливості зовнішнього й внутрішнього середовища.

Зауважимо, що будь-яка нова думка для того, щоб трансформуватися в завершену концепцію, теорію чи наукову школу, обов'язково повинна пройти процес науково-філософського усвідомлення й обґрунтування [11]. Сутність філософської методології відображається в комплексі універсальних принципів наукового аналізу, що виступають як система вихідних умов та орієнтирів наукової діяльності, які не лише полегшують процес наукового розуміння й впливають на формування ціннісних орієнтирів науковця, а й

забезпечують конструктивну критику сформованого в процесі наукового дослідження знання, що сприяє його покращенню та подальшому розвитку [16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним, методологічним та прикладним аспектам забезпечення економічної безпеки країни приділено значну увагу в наукових працях таких вітчизняних вчених, як Ю.Ю. Громов [13], В.Є. Дідрих [13], Щ.Г. Іванова [13], Т. Луцик-Дубова [2] та ін. Серед закордонних вчених, чиї дослідження присвячені проблематиці економічної безпеки країн, слід відзначити: Дж. О'Коннор [3], І. Макдермот [3] та ін.

У той же час потребує подальших наукових досліджень проблематика науково-філософського усвідомлення й обґрунтування категорії економічна безпека країни.

Метою дослідження даної статті є обґрунтування доцільності використання системного підходу й системного аналізу як інструментів обґрунтування категорії економічна безпека країни в межах застосування філософської методології наукового пізнання, визначення прикладних аспектів методології наукового пізнання закономірностей феномену економічної безпеки країни.

Основні результати дослідження. Зауважимо, що з моменту визнання необхідності комплексності дослідження відповідного об'єкта пізнання замість вивчення його окремих властивостей (фізичних, хімічних тощо) у науці починають застосовувати термін «системний підхід», в основі якого лежить твердження, що проведення комплексних досліджень відповідних об'єктів забезпечує більш правильне розуміння їх сутності, підвищує точність визначення їх властивостей, дає можливість пізнати всю систему відносин об'єкта пізнання як з іншими об'єктами, так і з середовищем. Проте, при цьому майже не порушували питання, до якого саме типу систем варто зараховувати відповідні об'єкти. Тобто фактично термін «системний підхід» почали застосовувати замість терміну «комплексний підхід», хоча суттєво нових ефективних рекомендацій щодо вирішення окресленої проблематики розроблено не було [14].

На нашу думку, застосування системного підходу під час вивчення економічної безпеки як соціально-економічного феномену зумовлено розумінням того, що в основі її забезпечення лежить складна людинорозмірна система, яка має здатність до самоорганізації та саморозвитку. Наукові дослідження таких складних людинорозмірних динамічних систем потребують застосування знання та методології різних галузей науки, оскільки особливості функціонування кожної подібної системи, а отже, і підходи до їх дослідження, мають певні особливості. Відтак, у науці виникла необхідність поєднання загальних наукових цінностей із цінностями загального соціального характеру, які перебувають поза площиною науки [12]. На сучасному етапі цілеорієнтованих наукових досліджень економічної проблематики в системі національної безпеки держави такого поєднання досягають у процесі соціального, економічного й правового оцінювання різноманітних загальнонаціональних програм і проектів розвитку економічних відносин держави, суспільства, бізнесу та індивідів.

Загалом системний підхід являє собою багатогранний та всеохоплюючий інструмент для вивчення складних систем і процесів, який забезпечує правильне обґрунтування проблематики та розробку дієвих стратегій наукового дослідження. Особливість системного підходу полягає в тому, що він спрямовує наукові пошуки на виявлення цілісності складного об'єкта, розкриття всієї сукупності наявних зв'язків з подальшим приведенням їх до єдиного цілого [1]. При цьому він здатний об'єднувати окремі самостійні науки завдяки застосуванню системних методів дослідження.

Одна з основних якостей системного підходу полягає в комплексному та багатовимірному описі реальності, адже, на думку В. Пірумова, дослідження відповідного об'єкта як цілісного явища ставить як головне завдання виявлення саме тих ознак і закономірностей, що перетворюють його на систему й зумовлюють його системні властивості [6]. Маємо на увазі закони об'єднання окремих частин у єдине ціле, тобто системоутворення, системні закони цілого, системне багатоступінчасте й багатоаспектне розуміння дійсності. Таким чином, системний підхід повинен надати комплексну картину системи економічної безпеки країни в усій її складності та різноманітності.

Відповідь на питання щодо порядку використання системного підходу як інструменту науково-філософського дослідження й обґрунтування категорії економічна безпека країни можна знайти у працях одного з основоположників кібернетики А. Ляпунова, який виділяє в ньому три етапи [3]. Так, на першому етапі до обраного об'єкта дослідження потрібно застосовувати макропідхід, який передбачає розкриття входів і виходів, наявних зв'язків та інформаційних потоків, особливостей діяльності досліджуваної системи в зовнішньому середовищі й перетворення вхідної інформації на вихідні дані. На другому етапі доцільно застосовувати мікропідхід, який полягає в розкладанні системи на окремі частини з подальшим розглядом їх особливостей, виявленням місця та значення кожної окремої частини в системі. На третьому етапі, ґрунтуючись на результатах попередніх етапів, щодо досліджуваного об'єкта необхідно знову використати макропідхід, який передбачає системне узагальнення та зведення в єдине ціле раніше отриманих даних, що дає можливість сформувати нове комплексне уявлення про розглядуваний об'єкт. Зазначена послідовність етапів ґрунтується, з одного боку, на розумінні того, що застосовуючи системний підхід, об'єкт як цілісне явище неможливо повністю дослідити без здійснення опису його складових; з іншого боку, опис складових об'єкта без зведення їх до єдиної системи буде мати недостатній рівень достовірності.

Системний підхід має два пізнавальних аспекти, а саме: загальнотеоретичний, який ґрунтується, насамперед, на загальнонауковій базі знань, та науково-практичний, основою якого є спеціалізоване наукове й практичне знання [3]. Враховуючи той факт, що кожний з окреслених аспектів характеризує об'єкт дослідження під своїм кутом, постає необхідність застосування їх методологічного синтезу.

В цілому можна зробити висновок, що вивчення всіх аспектів проблематики обґрунтування категорії економічна безпека країни в межах застосування філософської методології наукового пізнання зумовлює доцільність застосування системного підходу, що визначає необхідність:

- розглядати феномен економічної безпеки як явище, що має конкретно-історичний зміст і невід'ємний зв'язок із соціально-економічними етапами розвитку суспільства, з відповідними інтересами держави, бізнесу, соціальних груп та індивідів, які знаходили своє відображення в різноманітних соціально-економічних і правових науках (течіях);

- застосовувати діалектику та синергетику щодо визначення засобів, методів, форм, інструментів і результатів дій суб'єктів системи забезпечення економічної безпеки країни;

- застосовувати конструктивну критику до оцінювання наявної інформації про цілі, методи, форми, інструменти державного регулювання економічної безпеки, повноти та ефективності їх інституціонального (нормативно-правового) та організаційно-економічного забезпечення.

Відзначимо також, що дієвим інструментом дослідження об'єктів як цілісних систем В. Перумов також вважає системний аналіз, який, відповідно, також можна застосовувати в контексті науково-філософського усвідомлення й обґрунтування феномену економічної безпеки країни. У загальному розумінні він являє собою комплекс методологічних прийомів, що використовують для обґрунтування заходів вирішення складних політико-правових, військових, соціально-економічних, науково-технічних та інших проблем [6].

Підкреслимо, що системний аналіз як категорію почали застосовувати під час досліджень військового управління, він ґрунтувався на концептуальних положеннях теорії оптимізації й вивчення військових операцій. При цьому його основна мета полягала в поданні об'єкта дослідження як складноорганізованої системи [4]. Важливим, на нашу думку, є той факт, що в ході застосування системного аналізу особлива увагу приділяється поданню об'єкта дослідження (економічної безпеки країни) як системи, що розвивається, тобто не лише встановленню складових елементів та взаємозв'язків в об'єкті, а й введенню нових елементів в об'єкт та визначенню нових зв'язків на основі зібраної інформації.

Системний аналіз також можна розглядати як процес послідовної декомпозиції економічної безпеки країни на окремі складові, за якого зосереджують увагу на розробці підходів до вирішення складної проблеми на основі розбиття її на окремі підпроблеми за відповідними етапами, кожен з яких передбачає застосування відповідних методів, інструментів, виконавців. Поряд із цим створюються формалізовані засоби поділу системи економічної безпеки на окремі підсистеми, цілі – на окремі підцілі тощо [4].

Зауважимо, що існують різноманітні підходи до узагальнення категорії «система», а саме: дескриптивний, конструктивний, кібернетичний, математичний, функціональний, структурно-реляційної інтуїціалізації. Водночас більшість з них розглядає систему як явище, що складається з відповідної кількості елементів (частин, організаційних блоків тощо) [9]. При цьому вважають, що внутрішня будова системи є завершеною, тобто системі притаманні суттєві зв'язки між її складовими з їх якостями, які за силою прояву є більшими, ніж сила зв'язків складових системи з позасистемними складовими, що забезпечує цілісність і життєздатність системи. Під суттєвими мають на увазі ті зв'язки, які зумовлюють інтегративні якості системи, що, власне, і

відрізняє систему від простої сукупності елементів [4; 10]. Зазначене формує базову основу існування систем, зокрема й системи економічної безпеки – їх цілісність, яку відзначає більшість прихильників використання системного підходу та системного аналізу як основних інструментів дослідження систем у різних галузях науки. Цілісність потрібно розглядати як комплексне поняття, що включає єдність, самодостатність, незалежність, внутрішню активність елементів системи, її антитезу оточенню, тобто цілісність відображає своєрідну якість системи, яка зумовлена специфікою її існування й розвитку [6, с. 54]. Наближеним до поняття «цілісність» є поняття «структурність», яке відображає залежність способу дій системи від способу дій її окремих складових, особливостей її побудови та організації, розподілу функцій і завдань. При цьому необхідно враховувати, що одним з базових загальних принципів організації та функціонування систем є існування взаємозалежності системи й середовища, адже утворення та прояв системних якостей відбувається лише шляхом взаємодії системи й середовища її функціонування [6; 13].

Ще однією універсальною властивістю й загальним принципом організації складних систем є ієрархічність. Ієрархію (від грец. *hieros* – священний і *arche* – влада) визначають як порядок підпорядкованості нижчих елементів (ланок) вищим, організацію їх в структури за типом «дерево». Відповідно, ієрархічність являє собою принцип організації складних систем, який виявляється в нерівності її елементів, тобто елементи системи розміщуються на різних рівнях відповідно до заданого критерію [2].

Також слід зауважити, що, визначаючи прикладні аспекти методології наукового пізнання закономірностей феномену економічної безпеки, потрібно зауважити, що сьогодні існують три теоретико-методологічні підходи до розуміння базових основ та вирішення проблеми забезпечення безпеки, а саме: натуралістичний, інтегративний і діяльнісний. Прихильники натуралістичного підходу вбачають існування небезпеки за межами суб'єкта й рекомендують застосовувати «захисний» механізм забезпечення безпеки від зовнішніх загроз. Діяльнісний підхід акцентує увагу на внутрішніх загрозах, спричинених накопиченою системою сукупністю внутрішніх діалектичних суперечностей, конфліктами та боротьбою протилежностей. При цьому представники цього підходу виходять з бачення, що розв'язати більшість проблем у сфері безпеки можна, перш за все, на основі усунення саме внутрішнього дисбалансу системи щодо умов її функціонування [15].

Вважаємо, що найбільш ефективним у процесі дослідження проблематики економічної безпеки є інтегративний підхід, який дає можливість привести до єдиної системи всі переваги зазначених вище підходів, особливо в процесі вивчення економічної безпеки, з позицій інституціонального та соціально-економічного розвитку держави.

Найбільш типовим для цього підходу розуміння безпеки є її розгляд як ситуації (стану), за якої відсутня будь-яка загроза суб'єкту чи предмету з боку іншого суб'єкта чи предмета. Водночас не виключається існування одного або одночасно декількох джерел загроз [5]. Вважаємо, що таке розуміння безпеки характеризує її системно, комплексно у взаємозв'язку суб'єкт-об'єктних

відносин безпеки. Такий підхід до тлумачення поняття «безпека» застосовано й у понятійно-категоріальному апараті Закону України «Про основи національної безпеки України», де його визначено як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави» [8], та Концепції національної безпеки України, де його визначено як «рівень захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, життєво важливих інтересів суспільства, держави та її довкілля від зовнішніх та внутрішніх загроз» [7].

Крім того, слід зазначити, що вивчення практики розвитку будь-якої системи дає можливість виявити її переваги й недоліки, сильні та слабкі сторони в певний період часу, що має відокремлений характер від самого процесу існування цієї системи. Відповідно, формування цілісної концепції економічної безпеки ґрунтуватиметься не лише на змісті й особливостях нормативно-правового регулювання економічних відносин, а й на конкретно-історичних умовах їх розвитку.

Висновки. Таким чином, чітке усвідомлення сутності феномену економічної безпеки країни та розробка її завершеної концепції зумовлює обов'язковість проходження вказаною категорією процесу науково-філософського усвідомлення й обґрунтування, інструментами якого виступають системний підхід та системний аналіз.

Своєю чергою, застосування системного підходу та методів системного аналізу дасть можливість у ході дослідження виявити сукупність функціонально взаємозалежних елементів економічної безпеки країни, структурувати їх у певному ієрархічному порядку з метою встановлення ознак цілісності та визначення системних функцій і властивостей, відмінних від тих, що притаманні окремим складовим елементам.

1. Значение слова «Системный подход». Большая Советская Энциклопедия (БСЭ). URL: <http://alcala.ru/bse/izbrannoe/slovar-S/S12426.shtml>. (дата обращения 07.01.2019).

Znachenie slova «Sistemnyy podkhod». Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya (BSE). URL: <http://alcala.ru/bse/izbrannoe/slovar-S/S12426.shtml>. (дата обращения 07.01.2019).

2. Иерархия это: ... Словарь бизнес-терминов. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/5037>. (дата обращения 07.01.2019).

Ierarkhiya eto: ... Slovar biznes-terminov. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/5037>. (дата обращения 07.01.2019).

3. Луцук-Дубова Т. Управління бюджетною безпекою України. Галицький економічний вісник. 2013. № 3 (42). С. 17–23.

Lutsyk-Dubova T. Upravlinnya biudzhethnoiu bezpekoiu Ukrayiny. Galytskyi ekonomichnyi visnyk. 2013. № 3 (42). S. 17–23.

4. О'Коннор Дж., Макдермот И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. 256 с.

O'Konnor Dzh., Makdermot I. Iskusstvo sistemnogo myshleniya: neobkhodimye znaniya o sistemakh i tvorcheskoy podkhode k resheniyu problem. M.: Alpina Biznes Bucs, 2006. 256 s.

5. Овчинников А.В., Семин В.Г. Обеспечение информационной безопасности автоматизированных систем транснациональных корпораций (АСТК): учеб. пособие. М.: РУДН, 2008. 290 с.

Ovchinnikov A. V., Semin V. G. Obespechenie inphormatsionnoy bezopasnosti avtomatizirovannykh sistem transnatsionalnykh korporatsiy (ASTK) : ucheb. posobie. M. : PUDN, 2008. 290 s.

6. Пирумов В. С. Стратегия выживания социума. Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности. М.: Дружба народов, 2003. 544 с.

Pirumov V. S. Strategiya vyzhivaniya sotsiuma. Sistemnyy podkhod v issledovanii problem geopolitiki i bezopasnosti. M. : Druzhba narodov, 2003. 544 s.

7. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>. (дата звернення 08.01.2019).
- Pro kontseptsiiu (osnovy derzhavnoyi polityky) natsionalnoyi bezpeky Ukrainy : Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 16 sichnya 1997 r. № 3/97-VR. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>. (data zvernennya 08.01.2019).
8. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. (дата звернення 08.01.2019).
- Pro osnovy natsionalnoyi bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19 chervnya 2003 r. № 964-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. (data zvernennya 08.01.2019).
9. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. М. : Наука, 1974. 280 с.
Sadovskiy V. N. Osnovaniya obshchey teorii sistem. Logiko-metodologicheskii analiz. M. : Nauka, 1974. 280 s.
10. Система. Свободная энциклопедия Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Система>. (дата обращения 08.01.2019).
Systema. Svobodnaya entsiklopediya ViKipediya. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Система. (data obrashcheniya 08.01.2019).
11. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации. Вопросы философии. 1989. № 10. URL: http://rozova.org/images/documents/VSSStepin_Nauchnoe_poznanie_i_cennosti_technogennoy_civilizacii.pdf. (дата обращения 09.01.2019).
- Stepin V. S. Nauchnoe poznanie i tsennosti tekhnogennoy tsivilizatsii. Voprosy filosofii. 1989. № 10. URL: http://rozova.org/images/documents/VSSStepin_Nauchnoe_poznanie_i_cennosti_technogennoy_civilizacii.pdf. (data obrashcheniya 09.01.2019).*
12. Степин В. С. Смена типов научной рациональности. Синергетика и образование. URL: <http://spkurdyumov.ru/education/smena-tipov-nauchnoj-racionalnosti/>. (дата обращения 09.01.2019).
- Stepin V. S. Smena tipov nauchnoy ratsionalnosti. Sinergetika i obrazovanie. URL: http://spkurdyumov.ru/education/smena-tipov-nauchnoj-racionalnosti/. (data obrashcheniya 09.01.2019).*
13. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. К. : МАУП, 2003. 368 с.
Surmin Yu. P. Teoriya sistem i sistemnyy analiz : ucheb. posobie. K. : MAUP, 2003. 368 s.
14. Громов Ю.Ю., Дидрих В.Е., Иванова О.Г., Однolко В.Г. Теория информационных процессов и систем : учебник. Тамбов : ТГТУ, 2014. 172 с.
Gromov Yu. Yu., Didrikh V. E., Ivanova O. G., Odnolko V. G. Teoriya inphormatsionnykh protsessov i sistem : uchebnyk. Tambov : TGTU, 2014. 172 s.
15. Шевелев Э. Г. Системология национальной безопасности на Рубеже веков: состояние и перспективы развития. Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета. 2004. № 2. С. 47–64.
Shevelev E. G. Sistemologiya natsionalnoy bezopasnosti na Rubezhe vekov: sostoyanie i perspektivy razvitiya. Vestnyk Samarskogo gosudarstvennogo aerokosmicheskogo universiteta. 2004. № 2. S. 47–64.
16. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки : монография. М. : Наука, 1978. 391 с.
Yudin E. G. Sistemnyy podkhod i printsip deyatelnosti. Metodologicheskie problemy sovremennoy nauki : monographiya. M. : Nauka, 1978. 391 s.